ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण

प्रा. भगवानसिंग देवेसिंग गिरासे

विजयेंद्र काबरा समाजकार्य महाविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रस्तावना

महिलांच्या सक्षमीकरणाचा विचार तर खऱ्या अर्थाने स्त्रीवादी चळवळीच्या रुपाने सर्वप्रथम अमेरिका, युरोप यांसारख्या देषात निर्माण झाला व हा विचार हळूहळू आफ्रिकन, आषियन देषांमध्ये पसरला. स्त्रीवादी चळवळीने प्रस्थापित पुरुशसत्ताक व्यवस्थेच्या लिंग विशमतेच्या दृश्टिकोणाला भेदण्याचे काम सुरु केले. त्याचाच प्रभाव म्हणून जगभरात महिलांच्या सबलीकरणाच्या दृश्टिकोनाला पाठबळ मिळू लागले. 1948 साली मानवी हक्कांचा वैष्विक जाहिरनामा संयुक्त राश्ट्रसंघाने जाहीर केला. संयुक्त राश्ट्रसंघाने 1975 हे आंतरराश्ट्रीय महिला वर्श म्हणून जाहीर केले. तर 1975 ते 1985 हे आंतरराश्ट्रीय महिला दषक म्हणून घोशित केले. ग्रामीण स्त्रियांच्या विकासपर्वातील महत्त्वपूर्ण दिवस म्हणजे 15 ऑक्टोबर 2008 होय. कारण या दिवषी संयुक्त राश्ट'संघाने पहिल्या आंतरराश्ट्रीय ग्रामीण महिला दिनाची घोशणा केली. व यापूढे दर वर्शी 15 ऑक्टोबर हा दिवस जगभर आंतरराश्ट्रीय ग्रामीण महिला दिवस म्हणून साजरा करण्याचे षिक्कामोर्तब झाले. तसेच 2001 हे वर्श भारत सरकारने राश्ट्रीय महिला सबलीकरण वर्श म्हणून घोशित केले. यातूनच सर्व समूदायातील महिलांच्या सक्षमीकरणाला पोशक वातावरण निर्माण झाले. त्या दृश्टिने प्रस्तुत संषोधन लेखात ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातील मुख्य घटकांचा संषोधनात्मक दृश्टिकोनातून आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

कृशी क्षेत्र आणि ग्रामीण महिला सक्षमीकरण

कृशी क्षेत्रातील प्रगतीमध्ये ग्रामीण महिलांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा साधारणत : 70 टक्के भाग हा कृशी व कृशीषी संबंधित उद्योगाषी निगडित आहे. एकूण महिलांमध्ये खेडयात राहणाऱ्या महिलांची संख्या जवळ–जवळ 72 टक्के आहे. अर्थातच ग्रामीण स्त्रियांची संख्या सर्वाधिक आहे. एका अभ्यासानुसार महिलांचे सर्वाधिक काम हे अदृष्य स्वरुपात असते. षिवाय राश्ट्राच्या जमा खर्चात त्याची नोंद होत नाही. याउलट पुरुशांनी केलेल्या कामाचा केवळ 24 टक्के भागच अदृष्य स्वरुपात असतो असे स्पश्ट झाले आहे. जर अषा महिलांच्या अदृष्य स्वरुपाच्या कामाचे मूल्य काढल्यास राश्ट्रीय उत्पन्नात नक्कीच भर पडेल तसेच विकासाच्या संदर्भात कोणत्याही समाजात महिलांना पुरुशांच्या बरोबरीने समान संधी उपलब्ध नाहीत. स्त्रिया ग्रामीण भागातील असो किंवा अन्य समुदायातील, त्यांना अर्थार्जनाच्या व विकासाच्या संधी भारतीय परंपरेत तषा अत्यल्पच ! कारण भारतीय पुरुशसत्ताक व्यवस्थेने स्त्रीचे क्षेत्र केवळ ''चूल आणि मूल'' एवढेच मर्यादित ठेवले. मात्र या मर्यादेला भेदण्याचे महान कार्य भारतीय राज्यघटनेच्या रुपाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. यातून स्त्रियांचे पुरुशांच्या बरोबरीचे स्थान घटनात्मक रित्या मान्य झाले. आणि म्हणून त्यांचे हे कार्य केवळ ग्रामीण समुदायातील महिलांसाठीच नव्हे तर सर्व भारतीय नागरिकांच्या विकासाच्या दृश्टिने महत्त्वपूर्ण ठरते.

सक्षमीकरणाची संकल्पना

महिला या घटकाच्या व विषेशः ग्रामीण महिला सक्षमीकरणाचा विचार करण्यापूर्वी 'सक्षमीकरण' ही संकल्पना समजून घेणे उचित ठरते. जागतिक बॅकेच्या मते ''सक्षमीकरण म्हणजे लोकांच्या निवड करण्याच्या संधीमध्ये वाढ करणे, लोकांच्या आयुश्यावर प्रभाव पाडणाऱ्या संस्थांचे उत्तरदायीत्व निष्चित करणे, त्यामध्ये सहभागी होणे, त्यावर प्रभाव पाडणे, नियंत्रण ठेवणे होय.''

महिला सक्षमीकरणाची परिभाशा

लिंग विशमतेला खतपाणी घालणारी परंपरागत समाज रचना व समाज धारणेत बदल घडवून आणणारी अषी प्रकिया आहे की, ज्यातून महिला समता निष्चित होते आणि हाच महिला सक्षमीकरणाचा आधार मानला गेलेला आहे. या आषयावरुन आपणास असे लक्षात येते की, महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत लिंगभाव समता, महिलांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग, विकासाची समान संधी हे घटक महत्त्वपूर्ण आहेत.

ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात केंद्र षासनाची भूमिका

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरासाठी केंद्र षासनाकडून अनेक कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात. त्यातील काही योजना हया पूर्णतः ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी समर्पित आहेत. यातील अनेक योजना हया सध्या अस्तित्वात नाहीत मात्र तरीही त्यांचे महिलांच्या सबलीकरणातील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. त्या योजना खालील प्रमाणे –

1. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम ;प्दजमहतंजमक त्नतंस क्मअमसवचउमदज च्तवहतंउउमद्ध

हा कार्यक्रम 2 ऑक्टोबर 1980 या वर्शी सुरु करण्यात आला होता त्याचा मुख्य हेतू ग्रामीण गरीबांना दारिद्रयरेशेच्या वर आणून आर्थिकदृश्टया स्वावलंबी करणे हा होता या कार्यक्रमाचा फायदा ग्रामीण महिलांनाही झालेला आहे.

2. ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व बालकांचा विकास ;क्मअमसवचउमदज वॅ िवउमद ंदक बेपसक पद त्नतंस ।तमें ;क्ॅब्।द्धद्ध

सदर योजना 1982 साली सुरु करण्यात आली. यातून ग्रामीण गरीब स्त्रियांना गटाच्या माध्यमातून संघटित करुन त्यांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

3. महिला प्रषिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रमांना पाठबळ ॆ;ज्म्च्द्ध

सदर कार्यक्रम केंद्र षासनाच्या महिला व बाल विकास विभागामार्फत 1986–87 साली सुरु करण्यात आला. सदर कार्यक्रमामुळे ग्रामीण गरीब महिलांना, भूमिहीन महिलांचे सहकारी गट स्थापन करुन त्यांना अर्थ सहाय्य, स्वयंरोजगार प्रषिक्षण देण्याचे कार्य केले जाते.

4. स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना ‶;ैैल्द्ध

ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातील महत्त्वपूर्ण पाऊल म्हणजे 1 एप्रिल 1999 पासून स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेची झालेली अंमलबजावणी होय. सदर योजना ही एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम ;प्त्क्च्द्धए स्वंयरोजगारासाठी ग्रामीण तरुणांना प्रषिक्षण ;ज्त्ल्ैम्डद्धए ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्रिया व मुलांचा विकास ;क्ॅब् त्।द्धए दषलक्षी विहीर योजना ;डॅैद्ध, ग्रामीण कारागीरांना सुधारित अवजारांचा पुरवठा ‶;ैप्ज्त्।द्धए गंगा कल्याण योजना ;ळ्ञ्ल्द्ध या सहा योजनांचे एकत्रिकरण करुन सुरु करण्यात आली. या योजनेतील विकासाचे महत्त्वपूर्ण साधन म्हणजे बांग्लादेष येथील नोबेल पारितोशिक विजेते डॉ. मोहम्मद युनुस यांनी साकारलेली महिला स्वंय सहाय्यता समुहाची ‶;ैभ्ळेष्द्ध संकल्पना होय. या योजनेत महिला स्वयं सहाय्यता समूहाबरोबरच स्वयंरोजगार या घटकालाही विषेश महत्त्व होते या योजनेत गरीब दारिद्रयरेशेखालील गरीब महिलांचे स्वयं सहाय्यता समूह स्थापन करुन त्यांना प्रषिक्षण, व्यवसायासाठी वित्त पुरवठा, विपणन, त्यांचे संघ स्थापन करणे हे घटक पायाभूत होते. या योजनेच्या अभ्यासानंतर 2011 मध्ये केंद्र षासनाने सदर योजनेचे रूपांतरण राश्ट्रीय ग्रामीण आजिवीका अभियानात केले. व हे अभियान म्हणजे ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातील महत्वपूर्ण पाऊल आहे.

5. महात्मा गांधी राश्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना ;डछत्म्ळ।द्ध

ग्रामीण रोजगार व आर्थिक सक्षमीकरणाला पाठबळ देणारा केंद्रीय मुख्य कार्यक्रम म्हणजे मनरेगा योजना होय. सदर योजनेची सुरुवात 2 फेब्रुवारी 2006 पासून राश्ट्रीय रोजगार हमी कायदा 2005 नुसार करण्यात आली. या योजनेनुसार प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला वर्शातील किमान 100 दिवसाच्या कामाची हमी देण्यात आलेली आहे. या योजनेचे मुख्य वैषिश्टय म्हणजे स्त्री पुरूशांना समान मजूरीची तरतुद कलेली असून एकुण लाभार्थ्यांमध्ये 1ध्3 लाभार्थी महिला असणे गरजेचे आहे.

6. राश्ट्रीय महिला कोश ;त्डज्ञद्ध

भारत सरकारने 1993 मध्ये महिला व बालविकास मंत्रालय अंतर्गत राश्ट्रीय महिला कोशाची स्थापना केली. ही संस्था असंघटित क्षेत्रातील गरीब व साधनहीन महिलांच्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी एक राश्ट्रस्तरिय संस्था म्हणून कार्य करते या संस्थेच्या मार्फत गरीब स्त्रियांच्या सामाजिक आर्थिक उन्नती करीता तारण व हमी विना कर्ज प्रदान केले जाते.

7. ग्रामीण स्वयं रोजगार प्रषिक्षण संस्था ;त्नतंस ‶मसि म्उचसवलउमदज ज्तंपदपदह प्देजपजनजम .त्ैम्ज्प्द्ध

या संस्थेची संकल्पना ग्रामीण विकास व स्वंयरोजगार प्रषिक्षण संस्था ;त्न्कैम्ज्प्द्ध वर आधारीत असुन प्रत्येक जिल्हयात एक संस्था स्थापन करण्यात आली आहे. या संस्थेमार्फत ग्रामीण भागातील युवक–युवतींसाठी 30 ते 40 कौषल्य विकास कार्यक्रम चालवीले जातात. उदा. अगरबत्ती तयार करणे, बेकरी उद्योग, ड्रेस डिझायनिंग, डि. टि. पी., सौंदर्य प्रषिक्षण कार्यक्रम, षिवणकाम, प्रक्रिया उद्योग यासारखे अनेक प्रषिक्षण कार्यक्रम चालविले जातात. याषिवाय महिलांसाठी विषेश कौषल्य विकास प्रषिक्षण कार्यक्रमही आयोजित केले जातात. व त्याबरोबर त्यांना एखाद्या उद्योग व्यवसायासाठी बॅकेमार्फत ऋण व्यवस्थाही केली जाते.

8. राश्ट्रीय षेती व ग्रामीण विकास बॅंक ;छ।ठ।त्क् . छंजपवदंस ठंदा वित ।हतपबनसजनतम ंदक त्नतंस क्मअमसवचउमदजद्ध

कृशी व ग्रामीण गैर कृशी विभागाला वित्त पुरवठा करुन ग्रामीण भारताचा विकास घडवून आणण्याच्या दृश्टिने भारत सरकारने 12 जुलै 1982 मध्ये नाबार्ड या ग्रामीण विकास समर्पित षिखर बॅंकेची स्थापना केली. नाबार्ड मार्फत अनेक कार्यक्रम राबविले जातात. जसे डेअरी उद्योजकता विकास योजना, कृशि चिकित्सा व कृशि व्यवसाय केंद्र योजना, राश्ट्रीय पषूसंवर्धन अभियान, व्याज अनुदान योजना इ. नाबार्ड मार्फत षेती क्षेत्र, लघू उद्योग, ग्रामीण व कुटीरोद्योग, हस्तोद्योग या क्षेत्रांना गुंतवणुक व उत्पादन कार्यासाठी वित्त पुरवठा केला जातो. नाबार्डचे योगदान ग्रामीण महिलांच्या विकासात महत्त्पूर्ण आहे.

9. दीनदयाळ अंत्योदय योजना – राश्ट्रीय ग्रामीण आजिवीका अभियान ;क्।ल् . छत्स्डद्ध

ग्रामीण महिलांच्या सबलीकरणासाठी किंबहूना संपूर्ण ग्रामीण दारिद्रय निर्मुलनासाठी स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचे रुपांतरण केंद्र षासनाच्या वतीने राश्ट्रीय ग्रामीण आजिविका अभियानात करण्यात आले. व हे अभियान म्हणजे ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी समर्पित अभियान होय. या अभियानाची सुरुवात 3 जून 2011 रोजी राजस्थान मधील बसवारा येथून करण्यात आली. या अभियानाला जागतिक बॅंकेचे विषेश अर्थ सहाय्य आहे. ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी राश्ट्रीय पातळी ते गाव पातळीपर्यंत एक व्यवस्थाबद्ध समर्पित, संवेदनषील, पारदर्षी, उत्तरदायी यंत्रणा निर्माण करण्यात आली आहे. या अभियानाच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांचे स्वंय सहाय्यता समूह स्थापन करुन महिलांचे संघटन करणे, त्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी व गुणवत्तापूर्ण जीवनमानासाठी विविध संधी उपलब्ध करुन देणे हे या अभियानाचे महत्त्वपूर्ण वैषिश्टय आहे. या अभियानात महिला स्वंय सहाय्यता समूह स्थापना, संस्था बांधणी, क्षमता बांधणी, वित्तीय समावेषन, सामाजिक समावेषन, कृतीसंगम, कौषल्य वृध्दि आदि विशय घटकांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. सदर अभियानाची साधरणता : देषातील 34 राज्यात प्रभावी पध्दतीने अंमलबजावणी सुरु असून या अभियानाच्या प्रभावी भूमिकेमुळेच ग्रामीण महिला सक्षम होत आहेत.

10. महिला किसान सषक्तिकरण परियोजना ;डज्ञैच्द्ध

दीनदयाळ अंत्योदय योजना – राश्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियानाच्या माध्यमातून ग्रामीण महिला षेतकऱ्यांना षेती विकासाच्या संदर्भात षिक्षण, प्रषिक्षण देऊन त्यांची कौषल्ये वृध्दिंगत करणे हे महिला किसान सषक्तिकरण योजनेचे महत्त्वपूर्ण वैषिश्टय आहे. षाष्वत कृशि दृश्टिकोनातून महिलांना षेतीविशयक प्रषिक्षण देण्यासाठी विविध सेवाभावी संस्था, देषातील राज्य ग्रामीण आजिविका अभियान, समूदाय आधारित संस्था यांच्यामार्फत सदर परियोजनेची प्रभावी रीतीने अंमलबजावणी होत आहे.

11. मुद्रा बॅंक ;डन्क्त। . डपबतव न्दपजे क्मअमसवचउमदज ंदक त्मपिदंदबम ।हमदबलद्ध

देषातील ज्या महिला उद्योजक वा होतकरु व्यक्ती यांना वैयक्तिक उद्योग सुरु करावयाचा आहे त्यांच्यासाठी केंद्र षासनाने 8 एप्रिल 2015 रोजी ही योजना सुरु केली. या योजनेच्या माध्यमातून तीन प्रकारे कर्जाचा लाभ घेता येतो. जसे षिषू कर्ज रु. पन्नास हजार पर्यंत, किषोर कर्ज रु पन्नास हजारापासून ते पाच लाखापर्यंत तर तरुण कर्ज रु दहा लाख पर्यंत निष्चित करण्यात आली आहे. सदर योजनेचा अनेक ग्रामीण महिला उद्योजक लाभ घेत आहे.

या योजनांबरोबरच केंद्र षासनाच्या महिला व बालविकास मंत्रालयाने 2016 साली सुरु केलेला ‘‘महिला ई हाट’’ ऑनलाईन डिजिटल मार्केटिंग प्लॅटफॉर्म, स्टार्टअप इंडिया, स्टॅन्डअप इंडिया, दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण कौषल्य योजना ;क्क- ळझ्ल्द्ध, सूक्ष्म लघू आणि मध्यम उद्योग विकास संस्था ;डैडम . क्व्द्ध भारतीय लघू उद्योग विकास बॅंक, नारी षक्ती पुरस्कार इत्यादी कार्यक्रमांचे योगदान सर्व समुदायातील महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाकरीता महत्त्वपूर्ण आहे.

महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात राज्यषासनाची भूमिका

1. उमेद – महाराश्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान ;डैत्स्डद्ध

केंद्र षासनाच्या राश्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियानाच्या माध्यमातून महाराश्ट्रात ‘उमेद’ महाराश्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची स्थापना करण्यात येऊन जुलै 2011 मध्ये या अभियानास सुरुवात झाली. या अभियानात महाराश्ट्रातील ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महिला स्वंय सहाय्यता समूहांची स्थापना करणे, संस्था बांधणी, त्यांची क्षमता बांधणी करणे, त्यांना गुणवत्ता व मागणी आधारित ऋण वित्तीय सहाय्यता, सामाजिक समावेषन, विकासाच्या विविध विशयांवर प्रषिक्षण देणे, विविध स्तरावरील संवेदनषील, पारदर्षक, उत्तरदायी अंमलबजावणी यंत्रणा ही या अभियानाची ठळक वैषिश्टये आहेत. ग्रामीण महिला उद्योजकांना विषेशतः उमेद अभियानातील महिला उद्योजकांना, स्वंय सहाय्यता समूहांना षून्य टक्के व्याजदराने कर्ज उपलब्ध होण्यासाठी सुमतीबाई सुकळीकर उद्योगीनी महिला सक्षमीकरण योजना राबविण्याचा निर्णय महाराश्ट्र षासनाच्या ग्राम विकास विभागाने 14 ऑक्टोबर 2016 रोजी घेतला. थोडक्यात उमेद अभियानाची ग्रामीण महिला सक्षमीकरणातील भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

2. ग्रामीण महिला सक्षमीकरणात महिला आर्थिक विकास महामंडळाची भूमिका (माविम)

आंतरराश्ट्रीय महिला वर्शानिमित्त 4 फेब्रुवारी 1975 रोजी महाराश्ट्र षासनाकडून महिला आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. 20 जानेवारी 2003 रोजी महाराश्ट्र षासनाने माविमला महिला स्वयं सहाय्यता समूहांच्या ‟;भ्ळष्द्ध माध्यमातून विविध महिला सबलीकरणाच्या योजना राबविण्यासाठी नोडल संस्था म्हणून जाहीर केले आहे. माविममार्फत महिला स्वयं सहाय्यता लोकसंस्था उभारणे, सूक्ष्म वित्त पूरवठा, उपजिविका व महिला उद्योजकता विकास, महिला सक्षमीकरण व सामाजिक समानता या चार घटकांवर भर दिला जातो. म्हणून माविमचे हे योगदान सर्व समूदायातील महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक सक्षमीकरणासाठी महत्तवपूर्ण आहे.

विविध षासकीय धोरणे आणि ग्रामीण महिला आर्थिक सक्षमीकरण

महिलांच्या विकासासाठी 1994 साली पहिले धोरण निष्चित करणारे महाराश्ट्र हे देषातील पहिले राज्य ठरले. म्हणून महाराश्ट्राची स्त्रियांच्या विकासातील ही पुरोगामी भूमिका नक्कीच अभिमानास्पद आहे. केंद्र षासनाने 2001 साली राश्ट्रीय महिला सक्षमीकरण धोरण जाहीर केले. या धोरणात महिलांच्या विकासासाठी प्रयत्न करण्यात आला. केंद्र षासनाने राश्ट्रीय महिला धोरण मसूदा 2016 तयार केला असून या मसुदयातील तिसऱ्या भागात महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी विषेश तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. जसे लिंग समानता, षेती, दुग्ध विकास, पशु संवर्धन, कौषल्य विकास आदि घटकांना महिलांच्या

विकासाच्या दृश्टिने महत्त्वपूर्ण मानले गेलेले आहे. महाराश्ट्र राज्याच्या 2014च्या महिला धोरणातही ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सषक्तीकरणासाठी अनेक धोरणात्मक बाबी स्पश्ट केल्या आहेत. जसे महिला लघू उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, खाजगी उद्योग संस्थांना ❛ धोरणाच्या माध्यमातून सहभागी करुन घेण्यासाठी आवष्यक कार्यवाही करणे, गावपातळीवर महिलांसाठी षेती यंत्र सामग्री बॅंक तयार करुन त्यावर त्यांना प्रषिक्षण देणे, ठिबक सिंचनासाठी 100 टक्के अनुदान देणे, षेतीपूरक उद्योगांना प्रोत्साहन देणे इ.

ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात स्वंयसेवी संस्थांची भूमिका

ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात अनेक स्वंयसेवी संस्था आपली भूमिका प्रभावीरित्या पार पाडत आहेत. जसे बायफ मित्र, अफार्म, चैतन्य, लुपिन फाउंडेषन, पाणी फाउंडेषन, टाटा ट्रस्ट, वॉटर यासारख्या अनेक संस्था ग्रामीण महिलांच्या सषक्तीकरणात महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत. याबरोबरच संयुक्त सामाजिक जबाबदारीच्या ;ब्ल्द्ध माध्यमातूनही अनेक स्वयंसेवी संस्था आर्थिक सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न करत आहेत.

समारोप

वरिल सर्व बाबींचा चिकित्सक दृश्टिने विचार केल्यास ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात अनेक घटक महत्त्वपूर्ण आहेत. तसेच ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणातील अडथळे विचारात घेऊन त्यावर मात करणे तेवढेच गरजेचे आहे. जसे निरक्षरता, अंधश्रध्दा, ग्रामीण षेतमजूर महिलांचे प्रष्न, उपजिवीकेसाठी होणारे स्थलांतर यांसारख्या प्रष्नांच्या बाबतीत षासनाची भूमिका तर महत्त्वाची आहेच मात्र त्यासोबतच महिलांनी स्वतःच्या विकासाविशयी जागरुकता व मनोबल वाढविणे तितकेच गरजेचे आहे. आणि त्याकरिता पुरुशांनीही महिलांच्या विकासासाठी पाठिंबा देणे गरजेचे आहे. तरच ग्रामीण महिला सामाजिक, आर्थिक, राजकिय दृश्टया सक्षम होईल हे निष्चित !

संदर्भसूची

1. षर्मा जी. एल, सामाजिक मुद्दे, रावत पब्लिकेषन्स्, जयपूर 2015.
2. मासिक : योजना 2011.
3. यषदा यषमंथन : डिसेंबर 2003.
4. लोकराज्य : नोव्हेंबर 2018.
5. मासिक : योजना ऑक्टोबर 2018.
6. डॉ. देसले किरण जी., स्पर्धा परीक्षा अर्थषास्त्र भाग 2, आर्थिक व सामाजिक विकास, दीपस्तंभ प्रकाषन, जळगांव 2013.
7. पटेल कल्पना, भारतीय संस्कृति एवं महिला सषक्तिकरण, पॅराडाइज पब्लिषर्स्, जयपूर 2013.
8. मासिक : कुरुक्षेत्र जुलै 2019.
9. ॣ्वउमदबीपसकण्ींतीजतंण्हवअण्पद
10. ॣपापचमकपंण्वतह